

## ПРО ДЕЯКІ ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАДКИ (НАРОДНОЇ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ)

У статті на матеріалі паремійних текстів (народної та літературної загадок) простежено типологію об'єктів (суб'єктів), що відіграють актуалізаційну роль при сприйнятті текстової структури. Описано функції домінантних ознак, образних стихій, на основі яких формується відповідна відгадка і які спрямовані на смислове, естетичне увиразнення цілісної структури як народної, так і літературної загадки.

Ключові слова: народна загадка, літературна загадка, типологія, смисл, образ, фонічна організація.

Дослідження з історії різних фольклорних жанрів засвідчують трансформаційно-функціональну природу загадкових текстів. В. Буслаєв, говорячи про синкретизм народнопоетичних жанрів, зазначав, що «всі вони взаємно переходять один в одного, пов'язуються міцними узами повір'я, зчеплюються і перемішуються, підкоряючись грайливій фантазії народу, зображальній і художній. Ми побачимо, як загадка переходить у цілу поему, а поема скорочується до загадки...»<sup>1</sup>. Народна загадка відіграла певну роль у композиційно-образній організації різножанрових творів, починаючи від літописних і до сучасної художньої прози, поезії<sup>2</sup>. Нарешті, фольклорна загадка стала природним поштовхом до творення літературної загадки, яка своєрідно явила себе в багатьох віршах-загадках для дітей протягом ХІХ–ХХІ ст.

Видані Л. Глібовим на початку дев'яностих років ХІХ ст. в журналі «Дзвінок» «Загадки і жарти Дідуса Кенира» в подальшому означили цілий напрям літературних творів, який отримав однойменну назву з фольклорним жанром. Свої твори Л. Глібов вибудовує на ґрунті народної загадки, беручи за основу окремі її смислові, структурні елементи. Власне загадковий елемент письменник ніби вплітає в діалогічну оповідь, що ведеться між Дідусем-загадувальником і діворою.

У віршових загадках Л. Глібова домінують певні образи, відомі з тієї чи тієї народної загадки. Тут можна натрапити і на традиційні для фольклорного тексту образи кавунової хатки, повної людей<sup>3</sup>, і гладухи-красухи печі (Гл., I, 279), і чорної баби-ночі, і золотої тарілочки сонця, що котилася по крутій горі (там же,

<sup>1</sup> Буслаєв Ф. И. Эпическая поэзия // Буслаєв Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства.— СПб., 1861.— Т. 1.— С. 33.

<sup>2</sup> Див., зокрема: *Мойсієнко А. К.* Народна загадка в системно-структурній організації інших фольклорних жанрів // Мовний простір граматики. Актуальні студії : Зб. наук. праць.— Донецьк, 2014.— С. 290–295; *Мойсієнко А. К.* Народна загадка в системі авторських художніх текстів // Слово і час.— 2013.— № 7.— С. 24–30.

<sup>3</sup> Віршові загадки Л. Глібова подано за виданням: *Глібов Л.* Твори : В 2 т.— К., 1974.— Т. 1.— С. 208 (далі в дужках зазначено том і сторінки).

275), і народженої в гаю скрипки (там же, 285), а також подібні синтаксичні, структурно-композиційні конструкції, наприклад: «Пошли нам, Боже, день скоріше! — Одно озвалось на стіні, — Тепліше буде й веселіше, Як блисне сонечко мені». А друге каже: «Нічко мила! Коли б з тобою довше быть; Мене без тебе тільки й діла, Що в боки пхають і товчуть». Мовляє третє: «Річ даремна, Мене ніщо не веселить — Чи то настане нічка темна, Чи то веселий день шумить» (там же, 268, вікно, двері, сволок); пор. фольклорну паралель: «Одно каже: «Світай, Боже», друге каже: «Не дай, Боже», третє каже: «Мені все єдно»» (Заг., 1602А) <sup>4</sup>.

Той чи той образ народної загадки у глібівських віршах може набувати певних видозмін або отримувати зовсім відмінну назву (на асоціативній основі, наприклад, шука — злока) при збереженні окремих конкретизаційних домінант (з Кременчука), що безпосередньо вказують на фольклорну зумовленість, пор.: «Пливе шука з Кременчука, Куди гляне — трава в'яне» (2437А, коса) і «Є на світі чорна злока, Родом, кажуть, з Кременчука» (Гл., I, 301). Іноді однаково номінований образ (Гася) так само на відповідній асоціативній основі (простяглася — гладуха) має різне денотативне представлення у відгадковій частині загадки і глібівському тексті, пор.: «Лежить Гася, простяглася, Як устане — неба достане» (2713А, дорога) і «Що ж то за баба, Гася тая? Невже не можна розгадать? То, діти, хмара дощова, — Не гріх і бабою прозвать» (Гл., I, 282).

Загалом же віршові загадки Л. Глібова різняться порівняно з народними розгорнутою сюжетністю, яка, проте, як справедливо зазначають дослідники, нерідко позначена багатослів'ям, «зайвою балакучістю» <sup>5</sup>.

На протигагу розглянутим вище глібовським текстам акровіршеві загадки поета значно лаконічніші і типологічно ближчі до власне загадки. Більше того, деякі твори Л. Глібова стали підґрунтям народної загадки. Звернімо увагу, наприклад, на такі його акровіршеві рядки, вперше опубліковані 1892 року («Дзвінок», № 3):

Між людьми, як пташка, в'ється,  
У людей і їсть, і п'є.  
Ходить старець, просить, гнеться,  
А у неї всюди є (Гл., I, 313).

Аналогічний текст з відгадкою (муха), на який натрапляємо в академічному збірнику народних загадок (Заг., 1225), записаний у Донецькій та Дніпропетровській областях лише в ХХ ст.

Починаючи з ХХ ст., загадка як літературний жанр стає в активі багатьох письменників, що пишуть для дітей. Авторські загадки з'являються у збірниках окремих митців, входять до колективних збірок поряд з народними загадками. Широко відомими серед читацького загалу стали загадки М. Підгорянки, Г. Бойка, Д. Білоуса, Т. Коломієць, В. Лучука, О. Сенатович, І. Січовика та ін.

У 2006 р. побачив світ окремих том «Веселих загадок» І. Січовика, що вміщує понад 400 віршових творів, тематика яких загалом віддзеркалює багатоплановий світ народної загадки. Автор «Веселих загадок», адресованих дітворі, намагається охопити весь тематичний обшир, характерний для фольклорних текстів, при цьому пропонує власну рубрикацію — подає твори за такими розділами: «Речі, відомі у кожному домі», «Загадки довкола нас», «Про небесне і

<sup>4</sup> Приклади народних загадок подано за виданням : Загадки / Упоряд., вступ. ст. та приміт. І. П. Березовського.— К., 1962.— С. ? (далі Заг. і порядковий номер).

<sup>5</sup> Колесник П. Творчість Леоніда Глібова // Глібов Л. Твори : В 2 т.— К., 1974.—Т. 1.—С. 23.

земне», «Хто на подвір'ї живе», «У лісі й поза лісом», «У воді й на суші», «Дикі птахи», «Загадки з бабусиною грядки», «Від саду до лісу», «Шкільні загадки», «Математичні загадки».

У кожній з таких рубрик, як і в народних загадках, надзвичайно промовисто постає антропоморфізований світ, де діють мама і діти (пила і ножівка): «Всім відомо: наша мама Гризе дерево зубами, А ми, її діточки, Обгризаєм гілочки»<sup>6</sup>; брати (цвях і шуруп) — «Ми з тобою брати: Лізеш в дерево ти, А я лізу Навіть в залізо» (Січ., 31); сестри (скрипка та інші музичні інструменти) — «Грають ніжно рідні сестри. То не музика — дива. Та лише одна в оркестрі вона першою бува» (там же, 71); тітка діжка — «Дерев'яна повна тітка Солить овочі улітку, Щоб знайомих цілу зиму Пригощати щедро ними» (там же, 44); баба ніч — «Ходить баба по землі, Все приховує в імлі. Присипляє все живе — тільки тим вона й живе» (там же, 117) та ін. Відповідно й предметні об'єкти (суб'єкти) в цих загадках не позбавлені людської атрибутики: є рука в екскаватора — «Хоч одна рука у нього, та замінить більше ста. Де копає, після того Ціле місто вироста» (там же, 63), ноги й очі в ножиць — «І не ходять, і не бачать, Хоч і мають ноги й очі, Та до праці не ледачі — Дуже різати охочі» (там же, 26), рот і зуби в кусачок — «Рот і зуби в них сталеві. Ще й чудовий апетит, Тож кусають металеву Бляху, цвяхи, всякий дріг» (там же, 29), голова у цвяха — «Я у дерево залізу За хвилину або дві, Якщо молотом залізним Вдарить хтось по голові» (там же, 30) тощо.

Про типологію об'єктів (суб'єктів) у відгадуваних частинах народної і літературної загадок, представлених одиницями з різним денотативним значенням, можна говорити за певною схожістю таких об'єктів (суб'єктів), які у власне загадковій частині мають спільну денотативну основу. Пор.:

Корова без ніг, без тіла  
Скирту соломи з'їла (Заг., 1720, піч).  
— Чом така гладка, корівко,  
Чи не скажеш, ти?  
— Бо я їм щодня листівки  
І смачні листи (Січ., 12, поштова скринька).

Зі словом *корова* (*корівка*), що міститься в основній частині обох загадок, легко узгоджуються (за спільною ознакою округлості форми) відповідні номени відгадок — піч і поштова скринька. Описово семантику кожної із загадок можна передати таким реченням: *Корова, котра щось їсть*. Однак якщо для народної загадки той факт, що корова їсть соломі, загалом можна вважати природним (хоч, звичайно, їй би ліпше смакувати сінцем чи свіжою травицею), то пожива для корівки в загадці І. Січовика (листівки і смачні листи) запропонована в метафоричному оформленні. Зрештою, образна стихія не в менш парадоксальному вираженні (*корова ... без тіла*) постає і в народній загадці.

Спільними для народної і авторської загадок можуть бути домінуючі ознаки, на основі яких формується і спільна відгадка. Наприклад, на основі традиційно закріпленого в нашій пам'яті кореляту *лякати* — *тремтіти* народна загадка імплікує поняття «осика (листя осики)»: «Ніхто їх не лякає, а вони тремтять» (Заг., 798), що знаходимо і в більш розлогій загадці І. Січовика — «На ній листочки, мов латаття, Такі дрібні і так тремтять. Ніде ні вітру, ні багаття, То хто ж її зміг налякати?» (Січ., 211).

Як народна, так і авторська загадка культивує певні змістові елементи, що є характеристичними для описуваних об'єктів (суб'єктів). Наприклад, у низці на-

<sup>6</sup> Січовик І. Веселі загадки.— К., 2006.— С. 32 (далі — Січ.)

родних загадок про черепаха неодмінним атрибутом є хатка, яку вона носить на собі: «Хто на собі свою хату носить?» (Заг., 1003), «Куди ходить — за собою хату носить» (там же, 1006). Пор. і в авторській загадці:

Ця тварина усім відома:  
Не виходить ніколи з дому.  
Їсть, гуляє і спить в хатині,  
Навіть носить її на спині (Січ., 143).

Так само в кількох народних загадках про віник штатним компонентом виступає локальна синтаксема *в кутку* (*в куточку*), що номінує «своє місце», на яке, набігавшись по хаті, поспішають такий собі *кургуз-короток* або *пані* (*панночка*): «Кургуз-короток, оббігавши городок, притулився в куток» (Заг., 2044), «Стоїть паня в куточку, підперезана мотузочком» (там же, 2034), «Маленька панночка в жовтім платті, пояском підперезана, усю хату збігає і на своє місце йде» (там же, 2036). Аналогічно і в авторській загадці:

Вранці одягне халат  
І наводить в хаті лад.  
А як всюди буде чисто —  
Йде в куточок урочисто (Січ., 35).

Поряд з однаковим домінантним компонентом нерідко спостерігаємо в розгляданих текстах інші спільні чи суголосні лексичні елементи, як наприклад, у загадках про веселку, де основне навантаження, безсумнівно, падає на слово *коромисло*, супроводжуване відповідно іменниками *річка*, *Дніпро*:

Червоні коромисла через річку повисли (Заг., 352),  
Над Дніпром старим повисло  
Кольорове коромисло.  
То дівчина набира  
Чисту воду із Дніпра (Січ., 113).

Зіставивши Січовикову загадку з іншою народною — «Вийшла звідкись гарна дівка, На ній стрічка-семицвітка; А де з річки воду брала, Там коромисло зламала» (Заг., 353, веселка), — помічаємо ще один спільний компонент (дівка), а паралельно до кольорового коромисла бачиться стрічка-семицвітка, яка в народній загадці є водночас квінтесенцією образів гарної дівчини і зламаного коромисла над річкою.

Таким чином, у тому чи тому авторському тексті в ряді випадків убачаємо аналогію на основі кількох народних загадок; порівняймо ще домінантне слово *хмара* в такій загадці І. Січовика про туман:

У долині видно хмару —  
Хтось пасе овець отару.  
Як нагріє сонце хмару —  
Вмить розвіє він отару (Січ., 111).

Також звернімо увагу на іншу народну загадку: «Хмара сива увесь світ накрила» (Заг., 328). Слово *хмара* у творі І. Січовика має промовисту паралель з образом отари овець (своєрідна загадка з відгадкою всередині цілісної загадки), що дозволяє говорити про типологічні моменти в зіставленні з такими народними загадками про туман, у яких, зокрема, компонент *сивий* супроводжує зооморфний образ: «Сиві кабани все поле залягли» (Заг., 323А), «Сиві воли усе поле залягли» (там же, 323Б), «Сивий бугай усе поле заняв» (там же, 324), «Сива кобила все поле облягла» (там же, 325), «Сиві гуси усе поле вслали» (там же, 327) тощо.

Спрямованість доміантного слова на ширший контекст у народній і літературній загадках може мати різну смислову локалізацію. Повторюваний елемент *нема сліду* (*сліду не знать, без сліду*), який характерний для багатьох народних паремій з тією самою відгадкою, «спирається», як правило, на предикат руху, осмислюваного головним чином у зв'язку з певним засобом пересування: «Їду-їду, нема сліду» (Заг., 2669), «Їду-їду без дороги, без сліду» (там же, 2671А), «Біжить свинка, Вирізана спинка, Оглянеться назад, А й сліду не знать» (там же, 2676А), «Пливе свинка, видовбана спинка; як обернеться — і сліду немає» (там же, 2676Б), «Лізу-лізу по синьому залізу, оглянуса назад, а сліду не знать» (там же, 2677). В авторській загадці з подібним елементом (сліду жодного довкруг) пов'язується предикація виробничої семантики:

Хоч оре глибоко цей плуг,  
Та сліду жодного довкруг (Січ., 62).

Семантика того самого доміантного слова може по-різному актуалізуватися в різних загадках. Розглянемо два приклади з відгадкою *калина*:

У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду (Заг., 743).	Червоне намисто Між листям повисло. Узимку з ним люди П'ють чай від простуди (Січ., 205).
--	--

Так, у першій загадці, де про один з елементів описуваного об'єкта йдеться як про прикрасу, акцентовано на колористичній гамі, натомість автор літературної загадки ускладнює канву твору, при цьому образ червоного намиста вже не тільки прикраса, а й засіб від простуди (характерна для загадки парадоксальна трансформація: *намисто — чай*).

Структурно-смислова організація літературної загадки, як і народної, формується на основі різних типів синтаксичних конструкцій — від простого речення («З ранку до ночі Новини тріскоче Пташка білобока — Хвостата...» — Січ., 170, сорока) до практично всіх різновидів складного речення («У теплохода на борту Я висну в будь-яку погоду, А тільки з'явимося в порту — Я першим кидаюся у воду» — там же, 56, якір; «Він любить дощ, Як любить трон король, Хоча над ним постійно Парасоль» — там же, 37, гриб; «В неї схожі, як у кішки, Лапи, хвіст і голова, Та вона інакша трішки, Бо це кішка лісова» — там же, 137, рись) реченневих утворень, що нерідко нагадують повчальні оповіді («Похвалився він м'ячу: — Як захочу — полечу! І захекав, наче міх, Та піднятися не зміг. Я літати ще навчусь. А от зараз — покочусь! Весь надувся він — і трісь! — На шматочки розлетівсь. Намотай собі на вус: Не хвалися як ... зубраг» — там же, 191) чи етюдні замальовки («В небі ластівка летить. З вітром листя шелестить. Воду п'є лелека. Сонце палить. Спека. Дозріває жито. Яка пора? отіЛ» — там же, 97).

Описова семантика літературного вірша, як і в народній загадці, розгортається на основі паралелістично-доповнювальних, уточнювальних структур, пор.: «Звірок маленький, Зимою біленький, Літом сіренький, По полю стриб-стриб, по снігу тик-тик» (Заг., 949, заєць), «Є у мене сундучок, В ньому двоє шпичечок, Кожна шпичка стежку знає, Сундук хвостиком махає» (там же, 2096, годинник), «Влітку носить сіру шубу, Взимку — білого кожуха, Має з тріщиною губу, Косі очі й довгі вуха» (Січ., 137, заєць), «Є вони в моєї киці І в сороки, і в лисиці. Є вони у нас з тобою — Всюди водять за собою» (там же, 82, очі).

Ознаковою як для фольклорних, так і літературних текстів є зіставно-порівняльна семантика, що ґрунтується на схожості об'єктів за певною характеристи-



кою і вибудовується за допомогою повторюваних лексичних одиниць із заперечувальним компонентом *не*: «Мед — не мед, а солодке» (Заг., 1507, цукор), «Чоботар — не чоботар, кравець — не кравець, тримає нитку в роті, а в руках ножиці» (там же, 1019Б, рак), «Миша — не миша, Птаха — не птаха, Літає вночі Без зупинки і страху. Вниз головою спить у печері. Будь обережний — Летить він у двері» (Січ., 142, кажан), «Схожі на вишні, але не вишні, Вони з кісточками, Щічки в них пишні. Плоди дозрівають раніше за всіх, Аби смакували улітку ми їх» (Січ., 199, черешні).

Досить продуктивні в досліджуваних текстах утворення із заперечно-зумовленою семантикою з граматичними маркерами *не... а*: «Не олівець, а креслить, не ручка, а пише, не фарба, а малює» (Заг., 2902, крейда), «Не труба і не димар, а дим пускає» (там же, 2118, люлька) і «Не змій, а сичить, Не човен, а плаває. Кого побачить — кричить. Ходить лівою, правою» (Січ., 130, гусак), «Не рука, а добре гладить — Це вона чудово вміє, А найбільше з тими ладить, Хто її теплом зігріє» (там же, 42, праска); з допустово-зіставною семантикою — з граматичними маркерами *хоч... та*, пор.: «Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні в день ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю» (Заг., 170, вода в річці), «Хоть капелюх має, та нікому його не здіймає» (там же, 673, гриб) і «Хоч одне він око має, Та все бачить уночі. І мені допомагає У траві знайти ключі» (Січ., 60, ліхтарик), «Хоч і білий, та не сіль. Хоч і тане, а не сніг. Я без нього пив кисіль, Але випити не зміг» (там же, 77, цукор) тощо.

У Січовикових загадках частіше, ніж у фольклорних, спостерігаємо діалогізовану оповідь, хоч так само, як і в останніх, маємо і власне діалогічні утворення:

- До кого в гості йдеш, браток?
- Куди накаже молоток (Січ., 30, цвях),

і тексти, репліки в яких вводяться авторськими словами:

Спитала Ната брата,  
Вмостившись на стільці:  
Що буде, як додати  
Всі пальці на руці?  
І дівчинці Наталці  
Так відповів хлопчак:  
— Якщо додати пальці,  
Одержимо... (калуК) (там же, 87).

Як видно з деяких наведених прикладів, відгадуване римоване слово автор подає в паліндромному запису. Іноді таке слово-відгадка міститься всередині загадкового тексту: «3 гілки на гілку Стрибає... акліБ, Зриває горіхи Дітям на втіху, А зайві горішки Ховає потрішки У землю на зиму, Де в хатці-дуплі Із малими в теплі Ласувати ними» (там же, 134).

На основі звукового компонента в загадці формуються, за словами В. Топорова, згустки «своєрідного анаграмного поля»<sup>7</sup>, де найрізноманітніші фонічні елементи зазнають семантизації і відповідно звукобуквеного «відгуку» в слові-відгадці, напр.: «Йде — гуде село й гай; Незнайомий — утікай!» (Заг., 68, бугай), «Баба-Яга, вилами нога, Весь світ кормить, а сама голодна» (там же, 2145А, соха).

Словесну гру, такі ж «анаграмні поля» досить активно простежуємо і в загадках І. Січовика. Фонічний елемент (з буквеним виокремленням того чи того сло-

<sup>7</sup> Топоров В. Н. Об анаграммах в загадках // Исследования в области балто-славянской народной культуры : Загадка как текст. 2.— М., 1999.— С. 70.

ва, що є відгадкою) виконує важливу актуалізаційну роль у паремійному тексті. Так, у загадці про горобину вже перше слово започатковує звуковий ряд, суголосний слову-відгадці:

Горобчики кружляють над деревом завжди:  
Чи скоро вже дозріють на гілочках плоди (Січ., 204).

У загадці про град відгадка лексично повторює заклочну частину римованого слова:

— Що за диво, — каже брат, —  
З неба пада... виноград.  
Я його збирати став,  
Але він в руках розтав! (Січ., 106).

В іншій загадці відгадка спирається на різноструктурні римовані одиниці (*білими* — *без діла ми*), причому прикінцеві склади їх міняються місцями в слові-відгадці — *мило*:

Дітей ми любимо брудних,  
Тож у захопленні від них.  
Ну а коли їх зробим білими,  
То сидимо в кутку без діла ми (там же, 23).

Народна загадка може містити полісемічне чи омонімічне слово, що привносить ігровий ефект, утруднюючи при цьому розгадування. Наприклад, на запитання «Яка біда чоловіка не смутить?» (Заг., 3367, та, що на двох колесах) відгадувач має здогадатися, що йдеться зовсім не про нещастя, лихо, а про двоколісну бричку, добре знану ще в недавньому нашому побуті. Такі ж полісемічні чи омонімічні одиниці стають квінтесенцією різних структурних побудов Січовикових загадок з римованою актуалізацією домінуючих слів: «Дві лисички невеличкі Підросли біля річки. Підійшли до них лисички. Чи були вони сестрички?» (Січ., 73, ні, бо це гриби і тварини), «Невидимий вітер, немов футболіст, Ганяв по дорозі березовий ... Я слідом ішов через площу і міст На пошту — відправити братові...» (там же, 27, лист), «Я три яблука тримаю Та ще вишеньки три маю. Скількома плодами Пригошу я маму?» (там же, 239).

Таким чином, фонічний елемент (рима, анаграмні розсипи звукобукв і слів) є вагомим чинником творення образної стихії тексту, спрямованої як у народній, так і літературній загадці на смислове, естетичне увиразнення паремійної структури.

Аналізований матеріал дозволив окреслити певні типологічні характеристики паремійного тексту на всіх рівнях — тематичному, структурно-композиційному і власне поетичному, означити деякі відмінні особливості досліджуваних структур.

А. К. MOISIENKO

#### SOME TYPOLOGICAL PECULIARITIES OF THE FOLK AND LITERARY RIDDLE

In the article the typology of objects (subjects) is considered on the material of the proverbs (folk and literary riddles) which play an important role in the perception of the textual structure. The description of the prevalent characteristics, figurative and spontaneous processes is given. This characteristics and processes are the base of the forming of the quite answer to a riddle and underline the sense and the aesthetic completeness of the folk and literary riddle.

Key words: folk riddle, literary riddle, typology, sense, image, phonical organization.